

MÂVERDÎ ve en-NÜKET ve'l-UYÛN ADLI TEFSİRİ

Burhan SÜMERTAŞ*

ÖZET

Mâverdi ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri isimli bu çalışmada Mâverdi'nin hayatı (364-450/974-1058) ve tefsiri çeşitli yönleriyle incelendi. Bu makalenin amacı el-Mâverdi ve tefsirinin tanıtımı ile onun Kur'an'ı yorumlama metodunun anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Mâverdi Türkiye'de özellikle *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* ve *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* isimli eserleriyle tanınmaktadır. Mâverdi sadece bir din âlimi olarak değil, aynı zamanda ünlü bir hukukçu, bürokrat ve teorisyen olarak da görevlerde bulunmuştur. Bu özellikleri, onun eserlerine de yansımıştır. en-Nüket ve'l Uyûn isimli tefsir, Kur'an araştırmacılarının temel kaynaklarından birisi durumundadır.

Anahtar Terimler: Mâverdi, Kur'an, en-Nüket ve'l-Uyûn, tefsir.

MÂWARDÎ AND HIS COMMENTARY AL-NUKAT WA'L-UYÛN

ABSTRACT

In this article titled *Mâwardî And His Commentary al-Nukat wa'l-Uyûn*, Mâwardî's life (364-450/974-1058) and his commentary are examined from the different aspects. The aim of this article is to help to introduce the Mawardî and his commentary. In addition to, other aim is help to understand the el-Mawardî's methods of Quranic interpretation. Mâwardî was known in Turkey by means of his works are named *Al-Ahkâmü's-Sultaniyyah* and *Adabu'-Dunyâ wa'd-Dîn*. Not only Mâwardî was scientist of the theology, but also he undertook a lot of missions as a jurist, bureaucrat and theorist. These properties are looked clearly in his works. The commentary titled al-Nukat wa'l-Uyûn is one of the basic works for Quranic commentators.

Key Words: Mâwardî, Quran, al-Nukat wa'l-Uyûn, commentary.

GİRİŞ

İslâm âlimleri arasında ilmî ve siyasî kişiliği bakımından, çok üstün bir yere sahip olan Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen el-Mâverdi (364-450/974-1058), daha ziyâde İslâmî idareye ilişkin ortaya koyduğu orijinal fikirleri ile tanınmaktadır. Arap dünyasında hemen hemen bütün eserleri dikkatle incelenen el-Mâverdi, ülkemizde ve Batı'da genellikle idare ve âmme hukûku alanındaki fikirleriyle bilinmektedir.

Ülkemizde bugüne kadar el-Mâverdi'nin başta hukukçu yönü olmak üzere, siyasî, felsefî ve ahlâkî fikirleri üzerinde yapılan incelemeler, onun tefsiri

* Dr., Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni.

ve tefsirciliği hakkında yapılan çalışmalardan fazladır.¹ Bundan dolayı, Türkiye’de *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye* ve *Edebü’d-Dünyâ ve’d-Dîn* adlı eserleriyle özdeşleşen el-Mâverdi’nin tefsîri üzerine bir çalışma yapmak istedik. Çalışmamız, *el-Mâverdi ve en-Nüket ve’l-Uyûn Adlı Tefsîri* başlığını taşımaktadır. Bu çalışmadaki amacımız; el-Mâverdi’yi ve tefsîrini tanıtarak, yaşadığı dönemdeki Kur’ân’ı anlama usûllerinden bir kesiti ortaya koyabilmektir. Böylece el-Mâverdi’nin fikir yapısını ve tefsîrini yakından tanımış olmayı planladık. Çalışmamız iki aşamadan oluşmaktadır: Birinci kısımda el-Mâverdi’nin hayatı ve eserleri, ikinci kısımda ise en-Nüket ve’l-Uyûn isimli tefsîr hakkında bilgi verilecektir.

I- el-MÂVERDÎ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

Çok meşhûr bir zât olmasına rağmen el-Mâverdi’nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Tam adı Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû’l-Hasen el-Basrî el-Mâverdi’dir.² Kaynaklarda lâkabı el-Mâverdi, Akdâ’l-Kudât/Kâdi’l-

¹ el-Mâverdi’nin tefsîrinin ve müfessirlik yönünün Türkiye’de tanınmasındaki en büyük pay, hiç şüphesiz merhum Orhan Karmış hocamıza aittir. O, el-Mâverdi’nin *en-Nüket ve’l-Uyûn* adlı tefsîri hakkında doçentlik tezi hazırlamıştır. 1981 yılında tamamlanan bu çalışma kitaplaştırılmadığı için, erişiminde güçlükler yaşanmaktadır. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nin raflarında duran bu tezi inceleme imkânımız oldu. Çalışmanın tamamladığı 1981 yılı ve öncesinde en-Nüket ve’l-Uyûn isimli tefsîr henüz yazma halinde bulunmaktaydı. Yazma nüshaları esas alınarak gerçekleştirilen tezdeki bilgilerin üst düzeyde tatmin edici olduğunu belirtmeliyiz. Ancak, o günün kısıtlı imkânlarının ardından matbu hale gelen tefsîrin tahkikli baskısından yararlanılarak yeni bir incelemenin ortaya konmasını da gerekli gördük. Dokuz Eylül Üniversitesi bünyesinde 2002 yılında *Mâverdi ve en-Nüket ve’l-Uyûn Adlı Tefsîri* başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırladık. İlgili tefsîrin tamamı incelenmek suretiyle yapılan bu tezde, gerekli örneklemelerin bol miktarda yer almasına özen gösterdik. Elimizdeki makale de, yüksek lisans temizimin özeti mahiyetinde bir çalışmadır. Makalemizdeki konuların ve örneklerin daha fazlası tezimizde yer almaktadır.

² Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (v. 473/1080), *Târîhu Bağdâd*, Dâru’l-Kütübî’l-Arabiyye, Beyrût, ts., XII, 500; Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed İbn Mansûr et-Temîmî es-Sem’ânî (v. 562/1166), *el-Ensâb*, (Thk. Abdullah Amr el-Bervedî), Müessesâtü’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, Beyrût, 1988, V, 182; İzzüddîn Ebû Hasen Ali b. Ebî Bekr Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr eş-Şeybanî (v. 630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1966, IX, 262; Krş. *İslâm Tarîhi*, (Trc. Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul, 1989, IX, 651; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (v. 748/1347), *Sîyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 1988, XVIII, 64; Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (v. 774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mektebetü’l-Meârif, Beyrût, ts., XII, 80; Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (v. 852/1448), *Tabakâtü’ş-Şâfi’yyeti’l-Kübra*, (Thk. M. Muhammed et-Tarâhî-Abdülfettâh M. el-Halû), Matba’atü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1967, V, 267; Ahmed b. Mustafa Taşkoprüzâde, *Miftâhu’s-Seâde ve Mishâhu’s-*

Kudât⁵ (En Büyük Kadı/Kadılar Kadısı), el-Basrî⁴, eş-Şâfiî⁵ olarak geçmektedir. Yine aynı kaynaklarda künyesi Ebû'l-Hasen olarak yer almaktadır. *el-Mâverdi* lâkabı, ailesi ve kendisi gül suyu ticaretiyle de meşgul oldukları için *Mâû'l-Verd* (Gülsuyu) terkibinden gelmektedir.⁶

el-Mâverdi 364/974 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Basra ve Bağdat'ta ilim tahsilinden sonra, çeşitli şehirlerde müderrislik ve kadılık yapmış, Nisâbü'r yakınlığında Ustuvâ'da baş kadılık görevinde bulunmuştur. Nihâyet Bağdat'ta *Derbü'z-Za'ferânî* bölgesine, devamlı kalmak üzere yerleşmiştir. Burada, o zaman Irak'ta saltanat süren Büveyhîler ile müzâkereler esnâsında, Abbâsî Halifeleri *el-Kâdir Billâh* (381-422/991-1030) ile *el-Kâim Biemrillâh* (422-467/1030-1074)'ın hizmetlerinde bulunmuştur.⁸ el-Mâverdi, sadece bir İslâm hukukçusu ve din bilgini değildir. Onun, üstlendiği görevleri ve içinde bulunduğu konumu itibariyle, bir politikacı ve diplomat olarak yaşadığını söylemek mümkündür.⁹

Siyâde, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1985, I, 298; Şihâbüddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (v. 852/1448), *Lisânü'l-Mizân*, Şirketü Alâiddin, Beyrût, 1971, IV, 260; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Mektebetü'l-Arabiyye, Dimeşk, 1959, VII, 189; Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (v. 954/1547), *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, ts. I, 428; Hayruddin Ziriklî (v. 1397/1976), *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*, Beyrût, 1969, V, 146.

³ Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî (v. 626/1228), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabiyye, Beyrût, ts., XV, 52; Takiyyüddin Ebû Amr Osman b. Abdirrahmân İbn Salâh (v. 643/1345), *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye*, (Thk. Muhyiddin Ali Necib), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1992, II, 636; Hâfız ez-Zehebî (v. 748/1347), *el-İber fî Haberi men Gaber*, (Thk. Fuâd Seyyid Emîn), et-Türâsü'l-Arabiyye, Kuveyt, 1961, III, 223; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 260; Carl Brockelman, "Mâverdi", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Yayınları, İstanbul, 1967, VII, 409-410; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 146; Ömer Nasûhi Bilmen (v. 1391/1971), *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960, II, 241.

⁴ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XII, 500; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 64; Hâfız ez-Zehebî, *el-İber*, III, 223.

⁵ Hâfız ez-Zehebî, *a.g.e.*, III, 223.

⁶ Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrût, 1977, III, 284; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 327; Bilmen, *Tabakât*, II, 241; Ali Şafak, *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Mukaddime), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 7.

⁷ "Derbü'z-Za'ferânî" Bağdat'ta birçok âlim ve muhaddisin ikâmet ettiği bir bölgedir. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır-Dâru Beyrût, Beyrût, 1957, III, 141.)

⁸ Ziriklî, *a.g.e.*, V, 146; Bilmen, *Tabakât*, II, 241; Brockelman, *a.g.e.*, "Mâverdi", VII, 409; Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 7; Ahmet Güner, "Mâverdi'nin Hilâfet Kuramının Târihsel Arka Plânına Bir Bakış (II)", *D.E.Ü. İ. F.D.*, sayı: XVII, 2003, İzmir, 228-230.

⁹ Güner, *a.g.m(II)*, s. 235.

el-Mâverdi hicrî 450 senesi Rebûlevvel ayı son salı günü¹⁰ (M. 27 Mayıs 1058) 86 yaşında iken vefât etmiştir. Cenâzesi, şehir camiiinde kılınan namazdan sonra Bağdat'ta **Bâb-ı Harb**¹¹ kabristanına defnedilmiştir. Cenâze namazında birçok ilim ve devlet adamı bulunmuştur.¹² Şehir câmiinde kılınan cenâze namazını, öğrencisi Hatîb el-Bağdâdî (ö: 473/1080) kıldırmıştır.¹³

Kaynaklarda nakledildiğine göre; el-Mâverdi'nin dikkati çeken en önemli yönlerinden birisi, onun güzel bir ahlâka sahip oluşudur. İbn Kesîr (v. 774/1372) onun ilim sahibi, vakûr ve edepli bir şahıs olduğunu, hatta aşırı edebi ve hayâ konusundaki titizliğinden dolayı, arkadaşlarının bir gün dahi onun kolunu açık olarak görmediklerini kaydetmektedir.¹⁴ Muhammed b. Abdilmelik el-Hemezânî (v. 494/1100) de el-Mâverdi'nin ahlâkî seciyesi hakkında şöyle bir nakilde bulunmaktadır:

“Ben el-Mâverdi'nin yanında beş sene ilim tahsîlinde bulundum. Ondan daha vakûr birisini görmedim. Onu gülerken kesinlikle görmedim. Dünyadan ayrılıncaya kadar sohbetlerinde bulundum ve kolunu açık bir vaziyette görmedim.”¹⁵

Bir kişinin, kolu açık vaziyette ve gülüyor iken görülmesinin veya görülmemesinin, o kişinin ahlâk derecesini belirleyici bir unsur olmadığını biliyoruz. Ancak, el-Mâverdi'nin bu konulardaki hassasiyetini ve vakarını göstermek bakımından bu rivâyetlere yer vermeyi uygun bulduk.

el-Mâverdi, **Edebü'd- Dünyâ ve'd -Dîn** adlı eserinde başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Bu olay onun tevâzuuna, dindarlığına, nefsi ile olan mücâhedesine işâret ettiğinden dolayı, biz de bu olayı nakletmek istiyoruz:

“Ben bir zaman, âlimlerin çeşitli eserlerinden alışverişle ilgili konuları gücüm yettiğince bir araya getirmek sûretiyle bir kitap tasnîf etmişim. Oldukça da emek sarf ettiğim kitabım,

¹⁰ Brockelman, kaynaklarda geçen “Son Salı” ifadesini 30 Rebûlevvel olarak belirtir. (Bkz. *a.g.e.*, “Mâverdi”, VII, 409).

¹¹ Bağdat'ın dışında ünlü bir mezarlıktır. Harb b. Abdillâh'a veya orada yapılan savaşırlara nisbetle bu isim ile anılır. Bu mezarlıkta Bîşr el-Hâfî (v. 225/839), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Ebû Ahmed el-Kayravânî (v. 471/1078) gibi zâtlar medfundur. (Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 120.)

¹² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 629; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 189; Abdülmaksûd b. Abdîrahîm (en-Nüket ve'l-Uyûn'un muhakkiki), *Mukaddime*, I, 9-14.

¹³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500.

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 80.

¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52-55.

mükemmel bir hâle gelip de rağbet görünce, ben bununla az kalsın böbürlenecektim. Bu konuları herkesten daya iyi bildiğimi zannetmeye başlamıştım. Fakat bir gün iki köylü Arap bana geldiler. Kendi aralarında çölde gerçekleştirdikleri bir alışverişle ilgili bir soru sormasınlar mı! Bu alışveriş akdi dört tane problemi içermektedir. Ben bunlardan hiç birinin cevabını bilemedim, yere bakarak fikre daldım, kendi hâlîmle bunların hallerini ibretle düşünmeğe başladım. ‘Sen şu cemâatin reîsi olduğun halde bizim bu suâlimize verecek cevabın yok mu?’ dediler. ‘Hayır yok.’ dedim. ‘Yazık sana!’ diyerek yanımdan ayrıldılar. Sonra gidip bu soruyu başka bir zâta sordular. Aslında benim talebelerimden birçokları bile bu kişiden daha bilgilidirler. Derhâl gerekli cevabı aldılar. Memnûn ve müteşekkîr kaldılar, ilmini senâ ederek çekip gittiler. Bu hal bana büyük bir ders oldu da, nefsimin böbürlenip kibirlenmesini gidermeme yardım etti.”¹⁶

Yukarıda anlatılanlar ve buraya almadığımız benzer olaylar, el-Mâverdî’nin bütün hayatı boyunca elden geldiği kadar hassas davranan bir insan olduğunu bize gösterir. el-Mâverdî’nin, verdiği fetvâlarda, yazdığı eserlerde hep orta yolu tuttuğu ve Hakk’ın rızâsını hedef aldığı sonucuna varılabilir. Nitekim ilerleyen konularda yer geldikçe onun bu örnek tutumlarına değinmeye devam edeceğiz.

B. İLMÎ DURUMU

el-Mâverdî küçük yaşta ilim tahsiline başlamış, Basra ve Bağdat’ta dönemin tanınmış sîmâlarından ilim öğrenmiştir. Hadîs¹⁷, Arapça¹⁸, tefsîr,

¹⁶ el-Mâverdî (v. 450/1058), *Edebü’l-Dünya ve’l-Dîn*, Menşûrâtü Dâri Mektebeti’l-Hayât, Beyrût, 1987, s. 73; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 269; Bilmen, *Tabakât*, II, 243-244; Bilmen, *Hukûk-i İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Serdar Yayınevi, İstanbul, ts., I, 428.

¹⁷ Kaynaklarda el-Mâverdî’nin hadîşçiliğinden pek bahsedilmez. Sadece İbn Salâh ve es-Sübkî’nin Tabakât’larında birkaç rivâyete rastlamaktayız. (Bkz. İbn Salâh, *a.g.e.*, II, 640-641; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 272-273.) Biz bunlardan İbn Salâh’ın, eserinde yer verdiği ve senedinde el-Mâverdî’nin de bulunduğu rivâyeti sunuyoruz:

...كنا مع رسول الله (ص) فنكبت إصبعه فقال: "هل أنت إلا إصبع دميتي وفي سبيل الله ما لقيتي"

“... Cündüb İbn Süfyân şöyle dedi: Biz Resûlüllâh (s.a.v.) ile beraber (bir gazvede) idik, Resûlüllâh (s.a.v.)’ın parmağı kanadı. Bunun üzerine Resûlüllâh şöyle dedi: **Sen ancak bir**

fıkıh¹⁹, usûl-i fıkıh, edebiyât²⁰ sahalalarında söz sahibi bir âlimdir.²¹ Kaynaklarda geçen “...sâir ilimlerde de çeşitli sözler söylemiştir”²² ve “İlmin her türlü hâkâmında güzel eserleri vardır”²³ rivâyetlerine de, el-Mâverdî’nin ilminin çeşitliliğini ve kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir. el-Mâverdî, Basra ve Bağdat’ta senelerce tefsîr, fıkıh, usûl-i fıkıh, edebiyat, felsefe dersleri okutarak ilmin yayılmasına katkıda bulunmuştur²⁴.

el-Mâverdî ilim çevrelerince oldukça tanınmış bir zâttır. Musannifler, eserlerinde, onun ilmî durumundan bahsederlerken, “Şâfiî fukahâsının önde gelenlerindendir”²⁵, “Sikadır ve Şâfiî fukahâsının önde gelenlerindendir”²⁶, “Mezhebiniin hâfizidir”²⁷, “Büyük bir Şâfiî âlimidir”²⁸ gibi övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. Müellifimiz ilimdeki otoritesi, yetiştirdiği seçkin talebelere ve ilim dünyasına kazandırdığı kıymetli eserleriyle bu övgüleri hak etmiştir. Aynı zamanda Hatîb el-Bağdâdî’nin “O, sika olduğu için onun hâkâmında yazdım”²⁹ demesi, el-Mâverdî’nin ilim sahasında ne kadar güvenilir olduğunu bizlere göstermektedir.

1- Hocaları

el-Mâverdî’nin ilim aldığı hocalarına yer verirken sırasıyla önce fıkıh, sonra hadîs, son olarak da Arap Dili ile ilgili hocalarını zikredeceğiz.

parmaksın ki kanadın, Allah yolundadır bütün bu çattığın.” Bu bir beyitten oluşan hadîsin tahrîci şöyledir: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (v. 256/870), *Sabîhu’l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, III, Kitâbü’l-Cihâd ve’s-Siyer, 204; Kitâbü’l-Edeb, VII, 107; Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (v. 261/875), *Sabîhu’l-Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, II, Kitâbü’l-Cihâd ve’s-Siyer, 1421, nu: 112-113

¹⁸ el-Mâverdî’nin nahivle ilgili bazı görüşleri için bkz. es-Sübki, *a.g.e.*, V, 273-274.

¹⁹ el-Mâverdî’nin bazı fikhî görüşleri için bkz. es-Sübki, *a.g.e.*, V, 274-285.

²⁰ el-Mâverdî’nin Basra ve Bağdat Şehirleri hakkındaki duygu ve düşüncelerini dile getirdiği ve talebeleriyle karşılıklı özlemlerini anlattığı beyitleri vardır. el-Mâverdî ve talebelerinin karşılıklı yazıştıkları kısa şiirler için Bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 53-54; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 283.

²¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268; Bilmen, *Kâmûs*, II, 242.

²² es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268.

²³ İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 260.

²⁴ Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 428; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Abdülmaksûd b. Abdîrahîm, *Mukaddime*, s. 9-10.

²⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; İbn Salâh, *a.g.e.*, II, 636-637; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268.

²⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 428.

²⁷ es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268.

²⁸ Bilmen, *Tabakât*, II, 242.

²⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500.

Fıkıh İlmî'ndeki hocaları:

- es-Saymerî (v. 386/996): Ebû'l-Kâsım Abdülvâhid b. el-Hüseyin el-Basrî. el-Mâverdí'nin Basra'daki hocalarındandır, fikhî konuların çoğunu bu zâttan öğrenmiştir.

- el-Bâkî (v. 398/1007): Abdullah b. Muhammed el-Buhârî.³⁰

- el-İsferâyînî (v. 406/1015): Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. Bağdat'taki hocalarındandır. Bazen onun meclisine üç yüzden fazla fakihin katıldığı rivâyet edilmektedir. Sultanların ve halkın teveccühünü kazanarak ilim erbâbınca takdîr edilen bir zâttır. el-İsferâyînî 406/1015 senesinde, Bağdat'ta vefât ettiğinde cenâze namazını öğrencisi el-Mâverdí kıldırmıştır.³¹

Hadîs İlmî'ndeki hocaları:

- el-Bağdâdî (v. 387/997): Ca'fer b. Muhammed el-Fadl b. Abdillah, Ebû'l-Kâsım ed-Dekkâk. Bu zât İbn Medâristânî olarak da bilinmektedir.³²

- el-Cebelî³³ (v. : Hasan b. Ali b. Muhammed.³⁴

- el-Cumahî: Sâhibü Ebî Halife.³⁵

- el-Minkarî: Muhammed b. Adıyy b. Züher.³⁶

Arap Dili'ndeki hocaları:

- el-Ezdî: Muhammed b. el-Muallâ b. Ubeydillah. Bu zât Nahiv ve Lügat âlimidir. el-Mâverdí'ye de Arapça'ya ait dil ilimlerini öğretmiştir.³⁷

³⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 10.

³¹ Ebû İshak eş-Şîrâzî (v. 476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ/Tabakâtü's-Şâfi'yye*, (Thk. el-Miss-Halîl), Beyrût, ts., s. 138; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 268; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 2-3; Mustafa Sarıbiyyuk, *Siyâset Sanatı*, (Nasihatü'l-Mülük Tercümesi), Kırkambar Yayınları, 2000, İstanbul, s. 23.

³² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 11.

³³ Kaynaklarda bu ismin yazılışı, kök harfleri sâbit kalmak üzere bir takım farklılıklar arz etmektedir. Şöyle ki: el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 500'de "el-Cebelî"; ez-Zehebî, *el-A'lâm*, XVIII, 64'te "el-Cebelî"; Hâfız ez-Zehebî, *el-İber*, III, 223'te "el-Cîlî"; es-Sübkî, *Tabakât*, V, 267'de "el-Hîlî"; Bilmen, *Tabakât*, II, 241'de "el-Hanbelî" olarak geçmektedir.

³⁴ Aynı kaynaklar.

³⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 267.

³⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 267; ez-Zehebî, *el-A'lâm*, XVIII, 64.

³⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 267; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 11.

2- Talebeleri

Bu bölümde de el-Mâverdî'nin rahle-i tadrîsinde yetişen talebelerinden tamamını olmasa da bir kısmını zikredeceğiz:

- Hatîb el-Bağdâdî (v. 473/1080): Ebû Bekr Ahmed b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. Kur'ân/Hadîs hâfızlarının büyüklerinden birisidir. el-Mâverdî'den hadîs öğrenmiştir. el-Mâverdî'nin en önde gelen talebelerindendir. Bağdâdî, el-Mâverdî'nin sika olduğunu ifade etmektedir. Bağdâdî, pek çok yeri dolaşmış, ilim öğrenmiş, hem fakîh, hem muhaddis, hem de büyük bir tarihçidir. Hayatı boyunca dünya hırsından ve siyâsetten uzak kalmayı tercih etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî 473/1080 senesinde vefât etmiştir.³⁸

- el-Kuşeyrî (v. 482/1089): Abdurrahmân b. Abdilkerîm b. Hevâzin. el-Mâverdî'den Hadîs öğrenmiştir.³⁹

- el-Elvâhî (v. 486/1093): Abdülgnâ b Nâzil b Yahyâ b. el-Hasen b. Şâhî. el-Mâverdî'den hadîs öğrenmiştir.⁴⁰

- İbn Hayrûn (v. 488/1095): Ebû'l-Fadl Ahmed b. el-Hüseyin. Bu zât İbn Bâkılânî olarak bilinmektedir. İlim ehline sika olarak kabul edilmektedir.⁴¹

- el-Hemezânî (v. 489/1095): Abdülmelik b. İbrahim b. Ahmed. Bu zât aynı zamanda el-Makdisî olarak da bilinmektedir. el-Mâverdî'den Fıkıh İlmi'ni öğrenmiştir.⁴²

- el-Mûsulî (v. 494/1100): Muhammed b. Ahmed b. Abdilbâkî. İlim ehline sika olarak kabul edilmektedir.⁴³

- er-Rabeî (v. 502/1108): Alî b. el-Hüseyin b. Abdillâh. Bu zât İbn Arabîyye olarak bilinmektedir.⁴⁴

- İbn Kâdiş (v. 526/1131): Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ahmed b. Himdân. el-Mâverdî'den en son rivâyette bulunan veya en son ilim öğrenen kişi olarak kaynaklarda geçmektedir.⁴⁵

³⁸ ez-Zehabî, *el-A'lâm*, XVIII, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 101; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 11.(Abdülmaksûd'un yazmış olduğu bu mukaddimedeki el-Bağdâdî'nin ölüm tarihi h. 463 olarak geçmektedir).

³⁹ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 12.

⁴⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 12.

⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 149.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 153. (İbn Kesîr bu zâtın adını "Hemedânî" olarak zikreder.)

⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 161; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 11.

⁴⁴ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 11.

⁴⁵ es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 267; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 204; Hâfız ez-Zehabî, *a.g.e.*, III, 223.

3. Eserleri

el-Mâverdi çeşitli dallarda kıymetli eserler vererek ilim dünyasına mühim katkılarda bulunmuştur. el-Mâverdi'nin, ilmin her dalında eser verdiği rivâyetler arasında yer almaktadır.⁴⁶ Bu sözler, onun ilminin büyüklüğünü ifade etmek amacıyla söylenmiştir. Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre el-Mâverdi fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsîr, edebiyât⁴⁷, kelâm, İslâm ahlâkı, siyâset⁴⁸ sahalarında eserler vermiş ve Ömer Nasûhi Bilmen (v. 1391/1971)'in ifadesiyle “neşr-i ulûma hizmet etmiştir.”⁴⁹

Bir rivâyete göre:

“el-Mâverdi, hayatta iken eserlerini ortaya çıkarmamıştır. Onların tamamını bir yerde toplamıştır. Vefâtı yaklaşınca güvendiği bir şahsa şöyle demiştir: ‘Falan yerdeki kitapların tamamı benim eserlerimdir. Onları bu güne kadar ortaya çıkarmadım. Çünkü hâlis bir niyete ulaşamadığımı düşünüyordum. Ölümle yüz yüze geldiğimde elini, benim elimin içine koy. Eğer elini tutar ve sıkarsam, anla ki; o eserlerden hiç birisi kabul görmedi. Artık kitapların olduğu yere git ve onları Dicle’ye atıver. Yok eğer, elimi açıp senin elini sıkmazsam, bu sefer bil ki; onlar kabul olundu ve ben ümit ettiğim hâlis niyete ulaştım’. Bu şahıs diyor ki: ‘Ölüm vakti gelip çatınca, elimi elinin içine koydum. Baktım ki, elini açtı ve elimi sıkmadı. Ben de bu durumu, eserlerin kabul edildiğine dair bir alâmet olarak değerlendirdim. Bu olaydan sonra kitapları hemen ortaya çıkardım.’⁵⁰

Şimdi biz, sadece bu rivâyete bakarak el-Mâverdi'nin, eserlerini ölünceye kadar ortaya çıkarmadığını söyleyemeyiz. Çünkü, bu rivâyeti *kîle/كيلة* (denildi) lâfzıyla aktaran İbn Hallikân (v. 681/1282)⁵¹ ve ondan aynen nakleden es-Sübki (v. 852/1448), her nedense kaynak belirtmiyor. es-Sübki, daha sonraki satırlarda bu rivâyetin muhtemelen el-Mâverdi'nin *el-Hâvî* isimli eserine nispet edilmiş

⁴⁶ es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268; İbn Salâh, *a.g.e.*, II, 637; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 260.

⁴⁷ ez-Zehabi, *a.g.e.*, XVIII, 64.

⁴⁸ Bilmen, *Tabakât*, II, 244.

⁴⁹ Bilmen, *Tabakât*, II, 244.

⁵⁰ es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268; Akhtar, a.g.m., s. 299.

⁵¹ İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 282-283.

olabileceğini söylüyor. Çünkü es-Sübki, el-Mâverdi'nin el-Hâvî dışındaki bir çok eserinin üzerinde, hayattayken okunduğuna işâret eden yazısını gördüğünü ifade etmektedir.⁵² Ayrıca el-Mâverdi, *el-İknâ* ve *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserlerini halifelerin emir ve istekleri sonucunda yazmış ve hayatta iken onlara sunmuştur.⁵³ Son olarak da, el-Mâverdi'nin tefsirinin Endülüslü bir âlim tarafından kendisine okunduğunu da Qazi Ahmad Mian Akhtar'ın makâlesinden öğreniyoruz.⁵⁴

Yukarıdaki rivâyet, olsa olsa, el-Mâverdi'nin ilmî gücünün büyüklüğünü ve ilim çevrelerince ne kadar makbûl olduğunu göstermek bakımından kullanılagelmıştır. Kayıtlardan ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

a. el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye:

el-Mâverdi'nin, dünyanın birçok yerinde bugün bile halâ tanınmasına vesîle olan, ona şöhret kazandıran mühim eseri kısaca Ahkâmü's-Sultâniyye adıyla bilinmektedir. Bu eser, el-Mâverdi'nin eserleri içerisinde en çok tanınanı ve üzerinde en fazla araştırma yapılanıdır. İslâm'da hilâfet ve devlet hukûkunu anlatan bir eserdir. Eser yirmi bölümden meydana gelmektedir. Abbâsîlerin, içine düştükleri hilâfet krizi bağlamında, bu krize çözüm bulmak amacıyla Abbâsî halifelerinden el-Kâdir veya el-Kâim'in isteği üzerine kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser, taşıdığı önem sebebiyle birçok batılı araştırmacının da ilgisini çekmiş ve değişik araştırmalara konu olmuştur.⁵⁵ Eserin birçok dilde tercümeleri bulunmaktadır.⁵⁶ el-Mâverdi'nin Ahkâmü's-Sultâniyye isimli eseriyle aynı adı taşıyan Kadı Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin *el-Ferrâ* (v. 990/1065)'nın kitabı birbirine benzerlikler arzettiğini belirtmek gerekmektedir.⁵⁷

⁵² es-Sübki, *a.g.e.*, V, 269.

⁵³ Güner, *a.g.m(II)*, s. 236-238; A.R. Gibb, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁴ Akhtar, *a.g.m.*, s. 299; Güner, *a.g.m(II)*, s. 238.

⁵⁵ Ahmet Güner hocamızın ilgili makâlesinden öğrendiğimize göre, bu eser ve el-Mâverdi'nin hilâfet teorisi hakkında dikkat çeken bazı çalışmaların isimleri şu şekildedir: Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge University Press, 1962, s. 27-37; Henri Loust, *La Pensée et l' Action Politiques d'al-Mawardi*, Revue Des Etudes Islamiques, XXXVI/1, 1968, 11-92; Gibb, *Al-Mawardi's Theory of the Caliphate*, s. 151-165 (İrc. s. 167-182); Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, New York, 1991, s. 83-102; Qamaru'd-Din Khan, *Al-Mawardi's Theory of the State*, Iqbal, III, 1995, 39-86. Bkz.: Güner, *a.g.m.(I)*, s. 4, (I. Dipnot).

⁵⁶ 1976 yılında, Ali Şafak tarafından *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukûku* ismiyle Türkçe tercümesi yapılarak dilimize kazandırılmış ve Bedir Yayınları tarafından basılmıştır

⁵⁷ Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, 555-556.

b. Kavânînü'l-Vezâra:

Vezirler ve görevlerine ait bilgileri içine alan bir eserdir. Kâhire'de **Edebü'l-Vezîr** ismiyle basılmıştır. Bu eserde vezirin taşıması gereken sıfatlar, melîke karşı davranışlar konu edilmektedir.⁵⁸

c. Tuhfetü'l-Mülûkiyye:

el-Mâverdí'nin siyâsî eserleri arasında önemli bir yer tutar. Akıl, istişâre, adâlet, şükür ve meliklerin yönetimleri konularını ele almaktadır.⁵⁹

d. Edebü'l-Kâdî:

İsminden de anlaşılacağı gibi kaza ve adliye teşkilâtı ile ilgili bir eserdir. Hâkimlerin muhâkeme usûllerinden bahseder. Bu eserin el-Mâverdí'nin daha önce kaleme aldığı **el-Hâvî'l-Kebîr** adlı eserinin bir bölümü olduğu da söylenmektedir.⁶⁰

e. Tesbîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer:

Hükümetlerin siyâsetine dair bir eserdir ve matbudur. Eser, Rıdvân es-Seyyid'in tahkikiyle Beyrût'ta 1987 yılında basılmıştır.⁶¹

f. Nasîbatü'l-Mülûk:

Devlet adamlarına nasîhatleri içeren bir siyâset, ahlâk ve mev'ize kitabıdır. Bu eser 2000 yılında Mustafa Sarıbyık tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve **Siyâset Sanatı** ismiyle neşredilmiştir.⁶²

g. Ma'rifetü'l-Fezâil:

İdarecilerin üstünlüklerinden, vasıflarından bahseden bir eserdir.⁶³

⁵⁸ Abdülmaksûd b. Abdîrahîm, *Mukaddime*, s. 13.

⁵⁹ el-Mâverdí, *Nasîbatü'l-Mülûk*, (Terc. Mustafa Sarıbyık), s. 27.

⁶⁰ el-Mâverdí, *Nasîbatü'l-Mülûk*, s. 27.

⁶¹ Abdülmaksûd b. Abdîrahîm, *Mukaddime*, s. 13.

⁶² Abdülmaksûd b. Abdîrahîm, *Mukaddime*, s. 13.

⁶³ Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 9.

b. A'lâmü'n-Nübüve (Delâlü'n-Nübüve):

el-Mâverdi'nin kelâm ve Kur'ân ilimleri ile ilgili eseri olup matbudur.

i. el-Hâvî'l-Kebîr fî'Fürû':

Fıkha dair bir eserdir. Eserleri içerisinde en kapsamlı olanıdır. Günümüzde on sekiz cilt halinde, Arapça olarak basılmıştır. Bu eser, Büyük Fıkıhçı Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl b. Amr **el-Müzen'**nin (v. 264/877) **Muhtasar'**ının şerhi⁶⁴ olduğundan Şâfiî fikhının en geniş kapsamlı kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. el-Mâverdi bu eseri için "*Fıkıhı kırk bin varaka yaydım*" demiştir.⁶⁵

j. el-İknâ' fî'l-Fıkıh:

Fıkha dair bir eserdir. el-Hâvî isimli eserin çok muhtasar şeklidir. el-Mâverdi bu eseri kastederek "*Fıkıhı kırk varakta özetledim*" demiştir. Yâkût el-Hamevî'nin naklettiğine göre Halife el-Kâdir, dört mezhebe göre fıkha dair birer muhtasar eser tasnif ettirmek istemiş ve bu isteğini mezheplerin önde gelen âlimlerine bildirmiştir. Bu istek üzerine dört mezhebe göre eserler meydana getirilmiştir. Yâkût el-Hamevî, Hanbelî mezhebine göre yazılan eseri kimin kaleme aldığını hatırlayamamaktadır. Hanefî fikhını Ebû'l-Hüseyn el-Kudûrî (v. 428/1036), Mâlikî fikhını Kâdî Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Nasr kaleme alırken, el-Mâverdi de Şâfiî fikhını el-İknâ' adlı eserinde toplamıştır. Halife bu eserden çok memnun kalmıştır. el-Mâverdi'ye, Halifenin şu şekilde duâ ettiği haberi ulaştırılır: "*Dinimizi koruduğun gibi, Allah da senin dinini korusun.*" Belli ki halife bu eserden yeterince memnun olmuştur.⁶⁶

k. en-Nüket ve'l-Uyûn:

Araştırmamıza konu olan tefsîridir. İleride bu eserden bahsedeceğimiz için şimdilik sadece ismini vermekle yetinmeyi uygun buluyoruz.

⁶⁴ el-Mâverdi, *el-Hâvî'l-Kebîr*, (Thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, I, 7.

⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52.

⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52-55.

l. Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn:

İslâm ahlâkı ve âdabı üzerine bir eserdir. Bu eser de el-Mâverdí'nin en çok bilinen eserlerindedir. Aynı zamanda el-Mâverdí'nin ülkemizde de tanınmasını sağlayan bir kitaptır. Kitabın tam adı **el-Buğyetü'l-Ulyâ fî Edebi'd-Dîn ve'd-Dünyâ** olarak da geçmektedir. Kitabın bugüne kadar değişik baskıları yapılmıştır. Mustafa es-Sekkâ'nın tahkîk ve açıklamalarıyla 1955 yılında Kâhire'de neşredilmiştir.⁶⁷

m. el-Emsâl ve'l-Hikem:

300 hadîs, 300 darb-ı mesel, 300 beyti ihtivâ eden, her biri 30 darb-ı mesellik on fasıldan ibâret bir eserdir. Siyasî konuları içerir.⁶⁸ Bu eseri Mısırlı âlim Süleyman Davud neşre hazırlamaktadır.⁶⁹

n. Kitâbün fi'n-Nabv:

Bu kitap günümüze kadar ulaşmamıştır. Ne yazmalarından ne de matbu olup olmadığından bahsedilir. Fakat Yâkût el-Hamevî böyle bir eserin varlığından söz ediyor.⁷⁰

o. el-Mukterin:

Bu eser de kaynakların hepsinde yer almamaktadır. Sadece İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200) bu eserden **el-Mukterin ve'n-Nüket** diye bahsediyor.⁷¹ Müstakil bir eser olup olmadığını çok iyi bilemiyoruz ama muhtemelen, **en-Nüket ve'l-Uyûn** adlı tefsîrle karıştırılmıştır.

⁶⁷ Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn adlı mühim eser 1909 yılında Bergamalı Ahmet Cevdet (v. 1339/1926) tarafından *Maddî ve Manevî Yüce Hedefler* ismiyle Osmanlıca'ya, 1982'de de Ali Akın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca *Dîn ve Dünya Edebi* adıyla da Selâhaddin Kıp ve Abidin Sönmez tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz.: Mustafa Çağrı, "Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, X, 406-408 ve D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphane kayıtları.

⁶⁸ Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁹ Abdülvahhâb Havâs, *el-Mudârabe li'l-Mâverdí*, Kâhire, 1989, s. 100. (Bu eserin günümüzde yayınlanıp yayınlanmadığını tespit edemedik. Neşre hazırlanmasına dair bilgi 1989 yılına ait olduğu düşünülünce günümüze kadar geçen yirmi yıllık süre içinde yayınlanmış olması muhtemeldir.)

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 53.

⁷¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân el-Cevzî (v. 597/1200), *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1940, VIII, 199.

p. el-Kâfî:

Bu eser de günümüze kadar ulaşmamıştır. Ünlü fıkıhçı el-Müzenî'nin Muhtasar'ının şerhi olduğu bildirilmektedir.⁷²

r. Kitâbü Edebi't-Tekellüm:

Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde, numara 989/9'da, **Cüz'ün fi Edebi't-Tekellüm** adıyla yer almaktadır. el-Mâverdi'nin eserleri üzerine araştırma ve tahkikleri ile tanınan Halîl es-Serhân tarafından yayınlanan Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'in içine yerleştirilerek yayınlanması uygun görülmüştür.⁷³

s. Kitâbü'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe:

Fıkha dâir bir konuyu içermektedir. İstanbul Fatih Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu kitabın bir nüshası da Kudüs'te Hâliidiye Kütüphanesi'nde **Kitâbu'l-Ahkâm fî'l-Hisbeti's-Şerife** ismiyle bulunmaktadır. Halîl es-Serhân bu iki yazma nüshayı görüp karşılaştırmış ve birinci nüshanın kesin olarak el-Mâverdi'ye ait olduğunu tespit etmiştir. Kudüs'te bulunan ikinci nüshanın ise, ilk nüshaya izâfe edilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁷⁴

el-Mâverdi'nin eserlerinin tasnîfine şöyle bir göz attığımızda, eserlerin büyük çoğunluğunun devlet idaresi ve yöneticilerle ilgili olduğunu görmekteyiz. Çünkü el-Mâverdi, yaşadığı dönemde siyasî ve diplomatik yönleri ağır basan birçok görev üstlenmiştir. Bizzat yaşayarak devletin yapısı ve işleyişi ile ilgili konuları yakından tanımıştır. Devrindeki mahallî idarelerle yakın temasları da ona çok birikim kazandırmıştır. Bizce, bu tecrübeler sayesinde kazandığı zihni ve fikri seviye onu böyle eserler yazmaya sevk etmiştir.

4. İtikâdî Yönden Mezhebi

el-Mâverdi'nin **Mu'tezilî** olduğu iddia edilmiştir. Özellikle **İbn Salâh** (v. 643/1345) "*Bu el-Mâverdi -Allah onu affetsin- Mu'tezilî olmakla ithâm edilmektedir*" demektedir.⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448)⁷⁶ ve Hayruddîn ez-Ziriklî (v.

⁷² es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 9.

⁷³ Abûlvahhâb Havâs, *a.g.e.*, s. 101.

⁷⁴ Abûlvahhâb Havâs, *a.g.e.*, s. 102.

⁷⁵ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638.

⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV, 260.

1355/1936)⁷⁷ de eserlerinde, müellifin bizzat Mu'tezile'ye meylettigini ve birçok meselede onların görüşlerine muvâfakat ettiğini bildirmektedirler. İbn Salâh konuyu biraz daha açarak, el-Mâverdí'nin mu'tezilî olduğu fikrini onaylamadığını, ama yine de tefsîrinde Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin görüşlerinin birbirine karışmış olmasından dolayı onun görüşlerine karşı temkînli yaklaştığını dile getirmektedir. Yine o, el-Mâverdí'nin yanlış doğru demeden bütün görüşlere yer vermesini, kayıt altına alınmış olması maslahatına binâen yapmış olabileceğini düşündüğünü de ifade etmektedir. el-Mâverdí'nin zaman zaman mu'tezilî görüşleri tercîh ettiğini de dile getiren İbn Salâh, onun yine de mutlak bir mu'tezilî olmadığını vurgulamaktadır.⁷⁸

Bu görüşleri göz önünde bulundurulunca, İbn Salâh'ın el-Mâverdí'ye karşı olumlu düşünceler beslediği akla gelebilir. Ama o, el-Mâverdí'ye ve tefsîrine karşı hiç de mu'tedil olmadığını daha ileriki satırlarında açıkça göstermektedir. Biz de bu tür görüşleri, tefsîri genel hatlarıyla tanıtacağımız kısımda zikredeceğiz. Müsteşriklerin önde gelen isimlerinden Ignaz Goldziher (v. 1340/1921), tüm birikimini gözler önüne serdiği meşhûr eserinde el-Mâverdí'yi "*Hiç tereddütsüz Mu'tezile ekolünün Ehl-i Sünnet'e en yakın olan ıımlı kanadından sayılması gereken büyük hukukçu...*" şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁹

İncelemesini yapmış olduğumuz tefsîrinde de el-Mâverdí, hem Ehl-i Sünnet'in hem de -çok az miktarda da olsa- tenkide tâbi' tutmaksızın Mu'tezile'nin fikirlerini nakletmektedir. İşte bu yüzden kendisinin Mu'tezile itikâdında bulunduğuna dâir görüşler ortaya atılmıştır. Fakat el-Mâverdí Mu'tezile Mezhebi'ne tamamen taraftar değildir. Onlara açıkça uyum gösterdiği de yoktur. Daha ziyâde Sünnî olmakla beraber, kanaatine uygun gelen yerlerde onların fikrine iştirâk ettiği olmuştur.⁸⁰ Meselâ *Halku'l-Kur'ân*⁸¹ konusunda Mu'tezile'ye uymazken, *Kader*⁸² konusunda onlarla aynı görüştedir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, el-Mâverdí genel olarak eserlerinde kendisinden önceki bilginlerin görüşlerini sıralayan bir âlimdir. Bizim kanaatimizce de o, bu tür rivâyetlerin kayda geçmiş olmasını istediğinden böyle davranmıştır.

⁷⁷ Zirikli, *a.g.e.*, V, 146.

⁷⁸ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638.

⁷⁹ Ignaz Goldziher (ö. 1340/1921), *İslâm Tefsîr Ekolleri*, (Kritik: Abdülhalim en-Neccâr, Trc. Ve Notlandırın: Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 165.

⁸⁰ Bilmen, *Kâmûs*, I, 427; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Qazi Ahmad Mian Akhtar, *Al-Mâwardî: A Sketch Of His Life And Works*, *Islamic Culture*, Sayı: 3, Temmuz 1944, XVIII, 291.

⁸¹ el-Mâverdí, *a.g.e.*, III, 436.

⁸² el-Mâverdí, *a.g.e.*, II, 157-158.

C. YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

Bir müellifin eserlerini daha iyi anlayabilmek için, onları kaleme aldığı zamanın ve içinde bulunduğu şartların iyi bilinmesi gerekmektedir. Böylelikle, eser hakkında daha iyi değerlendirme imkânı ortaya çıkmaktadır. Çünkü kişinin bizzat yaşadığı ve etkilendiği olaylar, içinde bulunduğu her türlü şartlar, onun fikrî ve ilmî yapısına etki edebilmektedir. İşte bu yüzden el-Mâverdî'nin, eserlerini hangi şartlarda kaleme aldığını görmek amacıyla, aşırı tarihsel ayrıntılara girmeden, yaşadığı dönemi ana hatlarıyla ortaya koymak gerekmektedir. Konuyu iki bölümde ele alacağız:

1- Genel Olarak Siyasî-Dînî Durum

Bu dönemde siyâsî hayat ile dînî hayatın iyice iç içe olmaları, konuyu ayrı ayrı ele alabilmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat biz yine de önce siyâsî, daha sonra da dînî ortama kısaca değineceğiz.

Abbâsî idaresinin genellikle hicrî üçüncü/miladî dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren zayıflama dönemine girdiği kabul edilmektedir. Bu dönemde Irak'ta Büveyhîler hâkim durumdaydı. Halîfeler ile komutanlar arasında devam eden kıyasıya mücadeleler, orduda güçlenen Türk unsuruna karşı tedbir alma çabaları ile Zencî isyânları ve mahallî emîrlıkların ortaya çıkması gibi birçok nedenlerle Abbâsîler iyice zor durumlar yaşamışlardı. el-Mâverdî'nin yaşadığı dönemde ise, özellikle **Fâtımîler**, Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiklerini ileri sürerek gerçek hilâfeti temsil ettiklerini iddia edip, tüm İslâm dünyasının liderliğini ve dînî önderliğini ele geçirme amacı gütmekteydiler. Bu özellikleri ile de Abbâsîler için en büyük tehlike unsuru durumundaydılar. Fatımîler, Mekke ve Medîne gibi dînî ve sembolik değeri tartışılmaz olan şehirlere sahip oldular. Bu şehirlerde hutbeler de Fâtımîler adına okunmaya başladı. Böylece Irak'a yaklaşmak için adım adım ilerliyorlardı. Kısaca söylemek gerekirse; Sünnî Abbâsî hilâfeti doğuda Şii-Zeydî veya İmâmî Büveyhîler, batıda da Şii-İsmâîlî Fâtımîler arasında sıkışıp kalmıştı. Son iki halife **el-Kâdir Billâh** (381-422/991-1030) ve **el-Kâim Biemrillâh** (422-467/1030-1074) Abbâsî hilâfetine geleceği ile ilgili mühim gayretler göstermişlerdir. el-Mâverdî, bu dönemde bu çalışmaların içinde ilmen ve siyâseten bulunmuş bir âlimdir.⁸³ Siyâsetin tamamen devlete dayalı bir yapı içerisinde yürüdüğü bu dönemde, el-Mâverdî'nin de meseleleri **devletçi** yaklaşımla ele alması tabiidir. Bu ilişkileri aşağıda anlatacağız.

⁸³ Ahmet Güner, "Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka planına Bir Bakış (I)", *D.E.Ü.İ.F.D.*, sayı: XVI, 2002, İzmir, s. 5-18.

O dönemler, fikirlerin zıtlaştığı ve ekollerin çoğaldığı dönemler olması nedeniyle birçok tartışma ve sürtüşmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Sünnî kesimdeki **Hanbelî Mezhebi** ile olan ihtilâflar ve **sünnî-şîî** gerginliği kendini iyice hissettiriyordu. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in anlattıklarına göre 398/1007 yılının Receb'inde önemli bir olay meydana gelir: Şîiler İbn Mes'ûd'a isnâd ettikleri bir **mushaf** hazırlarlar. Bu mushaf, eldeki bütün mushafı ters düşmektedir. Bunun üzerine bütün ileri gelenler, kadılar, fakihler toplanırlar. Mushaf onlara sunulur. Şeyh el-İsferâyîni ve diğer fakihler bu mushafın yakılmasına yönelik fetvâ verirler. Oradakiler tarafından mushaf hemen yakılır. Bu durum şîilerin büyük kızgınlık ve nefretine sebep olur. Şaban Ayı'nda bir gece yarısı şîi gençler Ebû Hâmid el-İsferâyîni'nin evinin önünde toplanarak küfürler savurmaya başlarlar ve onu öldürmek isterlerse de el-İsferâyîni o gece Dârakutn'a intikal etmeyi başarır. Fakat şîi gençler "Yâ Hâkim! Yâ Mansûr!" diye öfkeli bir şekilde bağırırlar. Durumun ciddiyeti Halife el-Kâdir Billâh'a ulaştınca, sünnîlere yardım etmek üzere hemen Bağdat'a asker gönderir ve şîi fakih **İbnü'l-Muallim** etkisiz hâle getirilir. el-İsferâyîni de bundan sonra Bağdat'a geri döner.⁸⁴

Daha önceki halife el-Kâdir'in bizzat yazdırdığı ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri lânetleyerek sahâbenin fazîletlerini anlatan bir kitabın, her Cuma bir mescidde ulemâ tarafından okunması olayını⁸⁵ da eklediğimizde, sürtüşmelerin ne denli ileri aşamalarda olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

el-Mâverdi, Abbâsî hilâfetinin en çalkantılı döneminde dünyaya gelmiş ve üç Abbâsî halifesi ile beş Büveyhî hükümdârının yönetimlerine şahit olmuştur. Bu halîfeler: **et-Tâî Lillâh** (363-381/973-991), **el-Kâdir Billâh** (381-422/991-1030), **el-Kâim Biemrillâh** (422-467/1030-1074).⁸⁶ Bunlardan et-Tâî dönemi bizim için çok önemli değildir. Çünkü el-Mâverdi o zamanlarda Bağdat'a ilim tahsîli için henüz gitmişti. Diğer iki halife ve Büveyhî hükümdârları dönemindeki ilişkilere de yeri geldikçe değinilecektir.

Kaynakların belirttiğine göre el-Mâverdi'ye, ilmî ve siyasî kişiliği nedeniyle halîfeler ve emîrlere tarafından çok değer verilmiştir. Onun, bu makamlarda çok üstün bir yeri vardı. Zaman zaman halîfelerle emîrlere arasındaki anlaşmazlıklarda **muslih** sıfatı ile ara buluculuk görevlerinde bulunmuştur.⁸⁷ Ona verilen bu değer, en sonunda halife el-Kâdir tarafından 429/1037 yılında **Akdâ'l-Kudât/En Büyük Kadı** ünvanının tevcihi ile zirveye ulaşmıştır. En

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 338-339.

⁸⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, IV, 37-38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 31-32.

⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 276,308-310; XII, 31.

⁸⁷ es-Sübki, *a.g.e.*, V., 269; Zirikî, *a.g.e.*, III, 146; Brockelman, *a.g.m.*, VII, 409.

önemlisi de, böyle bir lâkap daha önce hiç kimseye verilmemiştir.⁸⁸ Bu lakap el-Mâverdi'ye verilince, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (v. 450/1058) ve hocası es-Saymerî (v. 436/1044) gibi dönemin önemli fakihleri tarafından eleştirilmiştir. Fakat el-Mâverdi bu eleştirilere kulak asmayıp, kendisine tevcih edilen lâkabı ölünceye kadar kullanmıştır.⁸⁹ Çünkü adı geçen fakihler, daha önce Büveyhî Emîri **Celâlüddevle** (v. 435/1043)'nin **Melikü'l-Mülûk/Krallar Kralı** lâkabını almasına fetvâ verirlerken el-Mâverdi karşı çıkmıştı. Bu olayı daha sonra zikredeceğiz. el-Mâverdi'nin, kısa bir süre önce, bir beşerin kullanmasını uygun bulmadığı bir lâkabın benzerini kendisi için yakıştıran olması ve ömrünün sonuna kadar da kullanması, açıklanması zor bir hâdise olarak görülebilir. el-Mâverdi'nin bu davranışı bazı araştırmacılar tarafından da eleştiri konusu olmuştur.⁹⁰

el-Mâverdi, Halife el-Kâim döneminde, 423/1032 yılında bi'at almak amacıyla Fars Büveyhî Emîri **Ebû Kâlicâr'a** bir mektupla elçi olarak gönderilir. Muazzam bir törenle sarayda kabul görür. Uzun müzâkereler sonunda el-Mâverdi görevini başarır ve hutbeler artık halife adına okunmaya başlar.⁹¹

Halife el-Kâim, 428/1036'de Irak Büveyhî Emîri Celâlüddevle ile Fars Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr arasında süren düşmanlığa bir son verip barış yapmak istediğinde, gönderilen elçiler içinde el-Mâverdi de vardı. Sonuçta taraflar arasında barış yapılmıştır. Halife el-Kâim, el-Mâverdi'yi 433/1041'de halifenin elçisi sıfatıyla, Selçuklu hükümdarı **Tuğrulbey'e**; 434/1042'de de cizye meseleleri ile ilgili olarak Büveyhî Emîri Celâlüddevle'ye göndermiştir. Aynı halifenin 435/1043 senesinde, Selçuklu hükümdarı Tuğrulbey ile Irak ve Fars Büveyhî Emirleri arasında barış anlaşması imzalanmak üzere gönderdiği elçi de yine el-Mâverdi idi.⁹²

el-Mâverdi'nin halifeler yanında olduğu kadar Büveyhî emirleri nezdinde de önemli bir mevkiye sahip olduğunu, aynı zamanda onun güzel ahlâkı ile temâyüz ettiği gösteren bir fetvâsını burada hikâye etmek istiyoruz:

Irak Büveyhî Emîri Celâlüddevle 429/1037 yılında Abbâsî Halîfesi el-Kâim Biemrillâh'a müracaat ederek kendisine **Melikü'l-Mülûk/Krallar Kralı** ünvanının verilmesini ister. Celâlüddevle (416-435/1025-1044) daha önce **Şehinşâh-ı A'zam/Büyük Kral** lakabına sahipti. Rakip Büveyhî emirler

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 55; Güner, *a.g.m(II)*, s.233.

⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 55.

⁹⁰ Hamilton, A. R. Gibb, *Studies On The Civilization Of Islam*, Princeton, New Jersey, 1982, s. 151-165; Krş. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (İrc. Kadîr Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Durmaz), Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 167-182.

⁹¹ Akhtar, *a.g.m.*, XVIII, 292-294; Güner, *a.g.m(II)*, s. 229-230.

⁹² Akhtar, *a.g.m.*, XVIII, 292-294; Güner, *a.g.m(II)*, s.230-231.

karşısında üstünlük elde etmek amacıyla Melikü'l-Mülûk ünvanını da istemektedir. Halife, önce buna karşı çıkarsa da, daha sonra kabul eder ve hutbelerde bu lâkap okunur. Fakat halk buna muhâlefet ederek hatipleri taş yağmuruna tutar. Karışıklıklar çıktığından dolayı halife, zamanın fakihlerinden bu konu hakkında görüşlerini ister. **Kâdî Ebû't-Tayyib** (v. 450/1058) “*Bu, yeryüzündeki meliklerin meliki manasıdır. Kâdî'l-Kudât, Kâfi'l-Küfât denildiği gibi Melikü'l-Mülûk da denilebilir*” der. Kâdî İbnü'l-Beyzâvî ve Ebû'l-Kâsım el-Kerhî gibi o devrin ünlü fakihleri bunun câiz olduğuna dair fetvâ verirler. Hanefî fıkıhçı **es-Saymerî** (v. 386/966), bu konuda niyetin önemli olduğundan bahsederek o da fetvâyı verir. Sonuçta, ulemânın çoğu olumlu yönde görüş bildirirler. Fakat Kâdî'l-Kudât Ebû'l-Hasen el-Mâverdî böyle bir fetvâ vermekten çekinir. Bu meselenin câiz olduğuna dâir fetvâ veren kadılar, konuyu tekrar gözden geçirip el-Mâverdî ile istişâre etmek isterler. el-Mâverdî, bu müzâkerelerde de olumsuz görüş beyân edince onlarla da arası açılır. Bazı hukukçular da böyle bir lakabın kullanılmasına karşı çıkıyorlardı. Onlara göre kimsenin böyle bir lâkabı kullanmaya hakkı yoktu. Çünkü Melikü'l-Mülûk sadece Allah'tır.

el-Mâverdî, Celâlüddeve'nin en yakın adamlarındandı, saraya hemen hemen her gün gider gelirdi. Fakat bu meselede aleyhte fetvâ verdiği için artık ayağını oradan çeker. Hatta korkup evine kapanır ve Ramazan Ayı'ndan Kurban Bayramı'na kadar evinden hiç çıkmaz, saraya hiç gitmez. Bilâhare, Celâlüddeve'nin dâveti üzerine, büyük bir korku içinde ziyâretine gitmiş, Celâlüddeve bu değerli âlimi huzuruna kabul edince ona şöyle der:

“Herkes bilir ki sen mal, mevki ve bize yakınlık itibarıyla diğer fâkihlerden daha öndesin. Benim isteğime karşı çıkarak, diğer fâkihlere muhalefet ettin. Bunu da sadece iltimâs yapmamak, hakka uymak ve doğru karar vermek için yaptın. Bu davranışın, bana, senin dinî açıdan ne kadar üstün, ilmî açıdan da ne kadar yüksek bir konumda olduğunu gösterdi. Bu davranışını mükâfatlandırmak maksadıyla ben de seni tek başına huzura kabul ettim, senin isteğini kabul ettiğimi göstermek gayesiyle de, şu anda burada bulunanların içeri girmelerine izin verme işini sana bıraktım.”

Bunun üzerine el-Mâverdî, Celâlüddeve'ye teşekkür ederek hayır duâda bulunur.⁹³ Böylece el-Mâverdî, en yakınlarından olduğu bir hükümdâra böyle ünvanların verilemeyeceğine dâir fetvâsından ve hak bildiği yoldaki ısrarından dolayı herhangi bir zarar görmemiştir. el-Mâverdî'nin şiddetle karşı çıktığı ünvanın bir benzerinin, kendisine tevcihi söz konusu olduğunda müspet karşılması düşündürücü gelebilmektedir.

2- İlmî ve Kültürel Durum

el-Mâverdî'nin yaşadığı dönemde İslâm dünyası ilmî ve kültürel açıdan en parlak dönemlerini yaşıyordu.⁹⁴ Bu dönemde siyâsî ve ekonomik istikrarsızlığa rağmen fikrî ve kültürel açıdan çok canlı gelişmeler olmuştur. Onca huzursuzluğun yanında sultanların ilim adamlarına, kültürel faaliyetlere büyük değer vermekteydiler. O dönemde **Bağdat** ve **Basra** büyük ilim merkezleridir. Ayrıca Abbâsîlerin ilk dönemlerindeki her türlü ilmî canlılığın bir birikim olarak uzanıp geldiğini de gözardı etmemeliyiz. Büveyhîler, Fatımîler, Sâmânîler, Hamdânîler ve Tolunoğulları gibi küçük devletlerin ilmî faaliyetleri ve bir takım mezheplerin güçlenmesi de bu döneme rastlamaktadır. İlmî canlılığa işaret etmesi bakımından, bu dönemde yetişmiş bazı önemli ilim adamlarının isimlerini zikretmek istiyoruz:

Fıkıh:

- Hanefî fıkıhçılardan Ebû'l-Hasen el-Kudûrî (v. 428/1036), Kâdî Ebû Zeyd ed-Debbûsî (v. 430/1038),
- Şâfiî fıkıhçılardan Ebû Hâmid el-İsferâyînî (v. 406/1015), el-Kaffâl (v. 417/1026),
- Mâlikîlerden Kâdî Abdülvehhâb b. Nehr el-Bağdâdî (v. 412/1021), Ebû Abdillâh el-Fehhâr el-Kurtubî (v. 419/1028),
- Hanbelîlerden el-Hasen b. Hâmid (v. 403/1012), Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (v. 458/1066),
- Zâhirîlerden Ebû Muhammed b. Ali Hâzin el-Endelûsî (v. 456/1063),
- Mu'tezilîlerden Kâdî Abdülcabbâr (v. 414/1023),
- Şii'lerden el-Müfid Ebû Abdillâh el-Kerhî (v. 413/1022), Ebû'l-Feth el-Berâmîkî el-Haymî (v. 460/1067)

⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 459-460; Krş. Tercüme, IX, 351; es-Sübki, *a.g.e.*, VII, 270; Bilmen, *Tabakât*, II, 243; Bilmen, *Kâmûs*, I, 427; Akhtar, *a.g.m.*, XVIII, 295-296; Güner, *a.g.m(II)*, s. 234.

⁹⁴ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 9.

- Sûflerden Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî en-Nisâbûrî (v. 412/1021), Ebû Nuaym Ahmed el-İsbehânî (v. 430/1038)'yi sayabiliriz.

Tefsîr:

- İsmâil b. Abdîrrahmân en-Nisâbûrî (v. 405/1014),
- Ebû İshâk İbrahim es-Sa'lebî (v. 427/1035).

Hadîs:

- Ebû Abdillâh el-Hâkim (v. 405/1014)
- Ebû Bekr Ahmed el-Hüseyn el-Beyhakî (v. 458/1065).

Kelâm:

- Ebû Bekr el-Bâkullânî (v. 403/1012),
- Ebû İshâk eş-Şîrâzî (v. 476/1083)
- Abdülmelik b. Ebî'l-Meâli el-Cüveynî (v. 478/1085).

Edebiyât ve Şiir:

- Bedüzzemân el-Hemezânî (v. 398/1007)
- Şerîf Rızâ (ö. 406/1015).

Tıb-Felsefe ve Diğer İlimler:

- Ebû Ali İbn Sînâ (v. 429/1037),
- Ali b. el-Mecûsî (v. 384/994)
- Ebû Ali b. el-Heysen (v. 430/1038).⁹⁵

II. en-NÜKET ve'l-UYÛN ADLI TEFSİR

A. GENEL TANITIM

el-Mâverdí'nin tefsîrinin orijinal adı *en-Nüket ve'l-Uyûn/النكت والعيون* dur. Bu eser kaynaklarda en-Nüket⁹⁶, Tefsîru'l-Kur'ân⁹⁷ veya Tefsîru'l-Kur'âni'l-

⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 238-355; XII, 1-135.

⁹⁶ Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 428.

Kerîm⁹⁸ olarak da geçmektedir. el-Mâverdi'nin tefsîri, aynı zamanda ilim ehli tarafından Tefsîru'l-Mâverdi⁹⁹ adıyla da bilinmektedir. Bu tefsîr, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshalar hâlinde bulunmaktadır. Bu kütüphanelerden bazıları şunlardır: İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi ve Fadıl Ahmed Paşa Kütüphanesi; Basra'da Abbâsiye Kütüphanesi ve Fas'ta Fihristü'l-Karaveyn Kütüphanesi'dir.¹⁰⁰

D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi kayıtlarına göre tefsîr ilk olarak, Hızır M. Hızır'ın gayretleriyle 1982 senesinde, Kuveyt'te, 4 cilt olarak, **en-Nüket ve'l-Uyûn** adıyla basılmıştır. Daha sonra Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm'in çalışmalarıyla 1992 senesinde, Beyrût'ta, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye kurumunca, 6 cilt, yaklaşık 2000 sayfa olarak **en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdi** ismiyle ilim ehlinin istifâdesine sunulmuştur. İncelememizde bu baskıyı esas aldık. Eser, son olarak **İhtisâru'n-Nüket İf'l-Mâverdi** adıyla, 1996 yılında, Beyrût'ta, özet olarak, 3 cilt hâlinde basılmıştır. İhtisâr'ın müellifi kısaca el-'Izz diye bilinen 'Izzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî'dir (v. 660/1261). Aslında el-'Izz'in te'lifi olan eserin, el-Mâverdi'nin tefsîrinin bir özeti mâhiyetinde olduğundan dolayı **İhtisâru'n-Nüket** adıyla yayınlanması uygun görülmüştür. Vehîbî Abdullah b. İbrahim b. Abdillâh'ın tahkîkini yaptığı eseri, Dâru İbn Hazm yayınlamıştır.

el-Mâverdi'nin tefsîrinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Âyetin tefsîrini yaparken, önceki bilginlerin o âyet hakkındaki sözlerinin bir arada toplanmasına gayret edilmiştir.
- 2- Dil tahlilleri üzerinde titizlikle durulmuştur.
- 3- Sözlerin/görüşlerin sahibini belirtmede hassâsiyet gösterilmiştir.
- 4- Yalnızca rivâyetlerle yetinilmeyerek, aynı zamanda çeşitli vecihler de eklenecek kırâatlerin ve fikhî hükümlerinin bildirilmesine özen gösterilmiştir.
- 5- Müellifin tercihlerinde, Şâfiî fikhındaki önemli konumu belirgindir.¹⁰¹
- 6- Eserin kolay bir Arapça ile kaleme alınmıştır. Uzun ve nereye gideceği belli olmayan bol zamirli cümleler yerine; kısa cümleler, maddeleyerek açıklamalar ve akıcı bir üslup tercih edilmiştir.¹⁰²

⁹⁷ Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁸ Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 169.

⁹⁹ Bilmen, *Tabakât*, II, 244.

¹⁰⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 16-19; Brockelman, *a.g.m.*, VII, 409.

¹⁰¹ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *Mukaddime*, s. 7. Tefsîr hakkında bir değerlendirme için ayrıca bkz.: Cengiz Kallek, "Mâverdi", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXIX, 185.

B. TEFSİRİN DEĞERİ

el-Mâverdi'nin Mu'tezile Mezhebi'ne meylettğini söyleyen ve bunları reddeden görüşleri daha önce ortaya koyarken bahsettiğimiz gibi, o, eserinde hem Ehl-i Sünnet'in hem de Mu'tezile, Müşebbihe gibi ekollerin yorumlarını, bazen hiç de tenkide tâbi tutmaksızın aktarmaktadır. Müellifimizin, tefsîrinde Ehl-i Sünnet dışı görüşlere yer vermesi, hatta onları tercih etmesi sebebiyle en-Nüket ve'l-Uyûn adlı eser hakkında: “Onun tefsîri ehl-i bâtuln te'villeriyle doludur, doğru ile yanlış birbirine karışmıştır. Tefrîk ve tabkîke ilmî gücü yeterli olmayanların bu tefsîri okumalarında büyük zarar vardır” şeklinde sözler sarfedilerek, sadece ilim erbâbının bu tefsirden istifâde edebileceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁰³

el-Mâverdi ve tefsîri hakkında söylenen en olumsuz ve katı sözlerin kaynağı İbn Salâh'tır. Ona göre el-Mâverdi, tefsîrinde mu'tezilî fikirlerin belli olmaması için özellikle gayret göstermiş, Mu'tezile mezhebine mensûbiyetini gizlemiş bir müelliftir. Bu yüzden bu tefsîrin herkesçe okunmasında büyük zararlar vardır. Ama İbn Salâh Mu'tezile'ye uygunluk arzeden görüşlere örnek verirken, buna ilişkin sadece iki örnek verebilmektedir.¹⁰⁴

İbn Salâh'ın h. 643, el-Mâverdi'nin de h. 450 yıllarında vefât ettiklerini düşündüğümüzde aralarında yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman dilimi olduğunu görmekteyiz. İki asır sonra el-Mâverdi'nin kelâmî konulara yaklaşımının İbn Salâh tarafından böyle eleştirilmesi, gelecekteki ulemânın el-Mâverdi hakkındaki görüşlerine olumsuz etki etmiştir. Öyle ki, bibliyografya kitaplarında el-Mâverdi'nin mu'tezilî olduğu görüşüne yer veren müelliflerin ilk kaynaklarının İbn Salâh olduğu görülmektedir.¹⁰⁵

el-Mâverdi, kendinden önceki ulemânın fikirlerinden çok istifâde etmiş, onların görüşlerini eserinde toplamaya özen göstermiştir. Burada bir noktayı hemen belirtmemiz yerinde olacaktır. el-Mâverdi'nin, rivâyetleri toplayıcı konumundaki tefsîrinde herhangi bir kaynak eser zikredilmemiştir. Bu yüzden tefsîrin kaynaklarının tespiti titiz araştırmalar gerektirmektedir. Onun tefsîri, ilk dönem ulemâsının görüşlerini öğrenmek isteyenler için iyi bir başvuru eseridir. İşte bu yüzden ki, kendinden sonraki birçok âlimin en önemli kaynağı olmuştur. Özellikle İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200) *Zâdü'l-Mesîr*'inde, Kurtubî (v. 671/1272) *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*'ında en-Nüket ve'l-Uyûn'dan faydalanarak yüzlerce alıntı yapmışlardır. Hatta kısaca el-'Izz diye bilinen 'Izzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî'nin (v. 660/1261) yazdığı tefsîrin

¹⁰³ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 270; Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 428; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 260.

¹⁰⁴ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638-639.

¹⁰⁵ Bkz. es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 270; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 260; Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 428; Zirîklî, *a.g.e.*, V, 146.

tamamen en-Nüket'in özeti mâhiyetinde olduğunu görmekteyiz. Daha sonraları Şevkânî (v. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*'inde, Âlûsî (v. 1857/1924) *Rûhu'l-Meânî* adlı meşhûr eserinde el-Mâverdî'nin tefsîrinden bir hayli faydalanmışlardır. el-Mâverdî'nin tefsîri, bu sahada araştırma yapan hemen herkesin dikkatini çekmiş, ama eser sadece İstanbul, Irak ve Fas'taki kütüphanelerde yazma halinde bulunduğundan dolayı, kendisinden istifâde etmek araştırmacılar için bir o kadar güçlüklerle bağlı olmuştur. Eser ilk olarak 1982'de Kuveyt'te, on sene sonra da Beyrût'ta yapılan baskılarıyla gün yüzüne çıkarılmış ve ilgililerin kaynağı olmaya devam etmiştir.

el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsîrine bir *mukaddime* ile başlamış ve tefsîrdeki metodunun ne olacağını burada anlatmıştır. Mukaddime aynı zamanda el-Mâverdî'nin bir takım tefsîr usûlü bilgilerine yer verdiği bölümdür. Burada konular *fasıl* başlıkları ile birbirinden ayrılmıştır. Fasılarda Kur'ân'ın isimleri, sûrelerin sınıflandırılması, yedi harf konusu, sûre ve âyet kelimelerinin anlamları, i'câzü'l-Kur'ân, i'râb, re'y-tefekkür-ictihâd, tefsîrin sınıflandırılması, kelimelerin şer'î-örfi-hakîkî manaları ve isti'âze konularına değinilmiştir. Müellif bu konuları uzun uzadıya işlemiş ve varsa itirazlarını dile getirmiştir. Mukaddime, el-Mâverdî'nin bir rivâyet tefsîrcisi olmakla beraber, aynı zamanda re'y ve ictihâda çok önem veren bir âlim olduğunu göstermesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.

C. İÇERİK YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

1. Rivâyetlere Bakışı

en-Nüket ve'l-Uyûn adlı tefsîr rivâyetlere bolca yer vermektedir. Ancak rivâyetleri râvî zincirinden arındırması ve bilgilerin özünü vermesindeki orijinalliği sayesinde bu eseri *ansiklopedik* bir tefsir olarak görmek mümkündür. el-Mâverdî rivâyetler arasında yeterince seçici davranmamış, hemen hemen bilinen bütün görüşlere yer vermiştir. O, rivâyetleri yalnızca sıralayıp bırakarak sadece bir haber aktarıcı olmamış, aynı zamanda "*Bu yanlıştır*" diyerek yer yer rivâyetleri değerlendirmiştir. Rivâyetler arasından tercih ettiği görüşü de "*Bu daba doğrudur*" cümlesiyle belirtirken; bunlara ilâve olarak söylemek istediği hususlar varsa onları da "*Şöyle bir ihtimal daba var ki...*" sözüyle belirtmiştir. el-Mâverdî, zikrettiği rivâyetlerin sahibini belirtmekle birlikte, sözün sahibini hiçbir şekilde söylemediği veya "*Bazıları şöyle dedi*" ifadesiyle zikrettiği rivâyetler de olmuştur.

Örnek:

a) Fâtiha Sûresi'nin başındaki besmeleyi açıklarken **“Allah”** lâfzının kelime anlamına iner ve **“ilâh”** kelimesine geçerek şöyle der:

“Ulemâ, Allah'a, ibadet edildiğinden dolayı mı, yoksa ibadet edilmeye lâayık olduğundan dolayı mı 'ilâh' dendiği konusunda iki rivâyet üzere ihtilâf ettiler: Birincisi: Kendisine ibadet edildiğinden dolayı “ilâh” denmiştir. İkincisi: İbadete lâayık olduğundan dolayı “ilâh” denmiştir. Bu iki rivâyetin doğru olanı budur (هذا أصح القولين). Çünkü bu kelime, eğer ibadete lâayık olduğundan dolayı değil de; ibadet edildiğinden dolayı türemiş olsa idi, o zaman, Hristiyanların tapmalarından dolayı İsa (a.s.)'ya ve kendilerine tapıldığından dolayı da putlara 'ilâh' diye isim verilirdi.”¹⁰⁶

b) **“O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, muttakiler için bir yol göstericidir.”** (Bakara, 2/2) âyetindeki muttakilerle ilgili rivâyetleri şu şekilde değerlendirmektedir:

“Muttakiler hakkında üç yorum vardır: Birincisi: Hasan el-Basri'ye göre; 'haramlardan sakınan ve farzları yerine getirenlerdir'. İkincisi: İbn Abbâs'a göre; 'Cezâdan sakınan ve Allah'ın rahmetini uman kimselerdir.' Üçüncüsü: 'Şirkten sakınan ve nifaktan uzak duranlardır'. İşte bu görüş yanlıştır (هذا فاسد)¹⁰⁷

2. Âyetin Âyetle Tefsîri

el-Mâverdí, Kur'ân'ın Kur'ân'la ve Kur'ân'ın Sünnet'le yapılan ve ulemâ arasında *en mabûl tefsîr* şekli olarak kabul edilen metoda geniş şekilde yer vermiştir. Tefsîr etmekte olduğu âyetin daha iyi anlaşılması için kırâatlere yer vermiş, farklı okunuşların manaya tesirleri üzerinde durmuştur. Âyetin anlaşılması için başka âyetlerin yardımına ihtiyaç varsa onları yeri geldikçe belirtmiştir.

¹⁰⁶ el-Mâverdí, *a.g.e.*, I, 51.

¹⁰⁷ el-Mâverdí, *a.g.e.*, I, 67-68.

Örnek:

a) (... **و كتبنا له في الألواح** ...) “ **Onun (Musa) için her şeyi levhâlarda yazdık...**” (A'râf, 7/145) âyetinde geçen yazmanın aslında ne anlamda kullanıldığını şu âyetle tefsîr etmektedir:

“Burada ‘yazdık’ demek ‘farz kıldık’ demektir. **كتب عليكم** (... **الصيام** “**Orucu sizin üzerinize farz kıldık...**” (Bakara, 2/183) âyetinde de vüçûbiyet/farziyyet anlamında kullanılmıştır.”¹⁰⁸

3. Âyetin Hadîsle Tefsîri

el-Mâverdi, tefsîrinin tamamında yüzlerce hadîse yer vermiştir. Fakat biz makalemizde bunlardan sadece birine yer verdiğimiz için el-Mâverdi'nin hadîşçiliği hakkında fazlaca değerlendirme yapamayacağız. Ancak, onun tefsîrinin genelinde sahîh ve hasen hadîslerden yararlanmakla birlikte, zayıf hadîslerle de yer verdiğini söyleyebiliriz. Zayıf hadîsler daha çok kıssaların açıklanması, sûrelerin faziletlerinin belirtilmesi gibi yerlerde kullanılmıştır. el-Mâverdi'nin aynı zamanda bir hadîs hocası olduğunu da göz önünde tutarsak, bu konunun ayrıca ele alınması gereken bir çalışmanın içeriğini oluşturacak kadar geniş olduğunu belirtmeliyiz.

Örnek:

a) (... **قل للمؤمنين يغضوا من أبصارهم ويحفظوا فروجهم** ...) “(Resûlüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle...” (Nûr, 24/30) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

“Kasıtlı bakmak haramdır. İlk bakış eğer sehven gerçekleşmişse, haram olmaz. Hasan el-Basrî'nin rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s.): **'Ey Ademoğlu! İlk bakış lehine, sonraki aleyhinedir.**”¹⁰⁹ buyurmuştur.”¹¹⁰

¹⁰⁸ el-Mâverdi, *a.g.e.*, II, 259.

¹⁰⁹ روى الحسن البصري قال: قال رسول الله (ص): "ابن آدم لك النظرة الأولى وعليك الثانية" Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve et-Tirmizî (v. 279/892), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, V, Kitâbü'l-Edeb, 101, no: 2777. el-Mâverdi'nin Hasan el-Basrî tarîkiyle yer verdiği hadîs, Tirmizî'nin eserinde İbn Büreyde kanalıyla, farklı lafızlarla zikredilmekte ve *hasen-garîb* olarak değerlendirilmektedir.

¹¹⁰ el-Mâverdi, *a.g.e.*, IV, 89.

4. Âyetin Sahâbe Sözüyle Tefsîri

el-Mâverdí tefsîrinde sahâbe sözleriyle tefsîr metodunu düzenli bir şekilde uygulamış; özellikle ilk dört halife ve sahâbenin meşhûrlarından İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit (ö. 54/674), Hz. Aişe (ö. 57/677), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687), Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi zevâtın sözlerine yer vermiştir. Müellifimiz, en-Nüket ve'l-Uyûn'da tabiîn alimlerinin görüşlerine sahâbelerin görüşlerinden daha fazla yer vermektedir. O kadar ki, hangi tabiîn ulemasının hangi âyet hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istediğimizde bu tefsîre bakmamız bizi büyük ölçüde tatmîn edecektir.

Örnek:

(أحشروا الذين ظلموا و أزواجهم وما كانوا يعبدون) “(Allah meleklerine emreder:) Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve Allah’tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın.” (Saffât, 36/22) âyetindeki haşrolunacak kimselerin yandaşlarını Hz. Ömer’in “Onlar, birbirlerinin benzerleridir. Meselâ; *zînâ eden zînâ edenle; içki içen, içki içenle haşrolunur*” sözüyle tefsîr etmektedir¹¹¹.

5. Âyetin Nüzûl Sebebine Yer Vermesi

Tefsîrde, âyetlerin daha iyi ve doğru olarak anlaşılabilmesi için nüzûl sebeplerine başvurulmuştur. Tefsîrin hiçbir yerinde bu konu başlıca ele alınarak incelenmiş değildir. Yani bu konu hakkında el-Mâverdí'nin neler düşündüğünü anlama imkânından mahrûm bulunmaktayız. Bununla beraber, âyetleri tefsîr ederken bazen bir âyet için bir sebep, bazen birden fazla sebep zikredilmiş ama her âyet için mutlaka sebep-i nüzûl bulma zorlamasına gidilmemiştir. el-Mâverdí bazı durumlarda, önce âyeti açıklamış, sonra nüzûl sebebini zikretmiş; bazı durumlarda da tersini yapmıştır.

el-Mâverdí, sebep-i nüzûl'e yer verirken çoğunlukla aşağıdaki kalıpları kullanmaktadır:

سبب نزولها...	(Bu âyetin nüzûl sebebi...)
... فنزلت هذه الآية	(... Sonra, bu âyet nâzil oldu.)
... فأنزل الله تعالى ذكره	(... Ve Allah Taâla âyetini indirdi.)

¹¹¹ el-Mâverdí, *a.g.e.*, V, 43.

...أنها نزلت في... (... Bu âyetin ... hakkında nâzil olduğu rivâyet edildi.)
 ... واختلف فيمن نزلت فيه هذه الآية... (Bu âyetin kim hakkında indiği konusunda ihtilâf edildi.)
 ... أنها نزلت حين... (Bu âyet ...dığı zaman nâzil oldu.)
 ... قيل نزلت هذه الآية في... (Bu âyetin ...hakkında nâzil olduğu söylendi.)
 ... فأنزل الله هذه تكذيباً لهم... (... Ve Allah onları tekzîb etmek için bu âyeti indirdi.)
 ... أن سبب نزولها أن... ذكر... (Falanca kişi), bu âyetin nüzûl sebebinin ... olduğunu zikretti.)

Örnek:

(ومن الناس من يعجبك قوله في الحياة الدنيا ويشهد الله على ما في قلبه وهو ألد الخصام)
 “İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah’ı şâhit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır.” (Bakara, 2/204) âyetinin kim hangi indiğini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu âyetle kimin kastedildiğini iki rivâyetle açıklayabiliriz: Birincisi: İbn Abbâs ve Hasan el-Basrî’ye göre; bu âyetle münafıkların bir özelliği anlatılmıştır. İkincisi: Süddî’ye göre; bu âyet Ahnes b. Şürayk hakkında nâzil olmuştur.”¹¹²

6. Nâsîh-Mensûh Bilgisine Yer Vermesi

Neshî kabul eden el-Mâverdî, yeri geldikçe nâsîh-mensûhu bildirmiştir. O, mensûh âyetler konusunda biraz ihtiyatsızca davranan ve sayılarını yüzlere çıkararak kadar olmasa da, bir hayli âyetin mensûh olduğunu iddia etmiş veya mensûh olduklarına dair rivâyetleri tefsîrine almıştır. el-Mâverdî’nin nâsîh-mensûha dâir rivâyet ve açıklamalarına baktığımızda -kendisi açıkça belirtmese de- bizde, bir âyetin ancak yine bir âyetle neshini kabul ettiği kanaati hâsıl olmuştur. Çünkü o, hadislerle neshî hiç göstermemiştir.

¹¹² el-Mâverdî, *a.g.e.*, I, 266.

Örnek:

(يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته...) “Ey iman edenler! Allah’tan ancak O’na yaraşır bir şekilde korkunuz...” (Al-i İmrân, 3/102) âyetinin mensûh olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

“Bu âyet İbn Abbâs ve Tâvûs’a göre muhkem bir âyettir. Katâde, Rebî’, Süddî ve İbn Zeyd’e göre ise **فاتقوا الله ما استطعتم** (... استطيعتم) “O halde gücünüz yettiği ölçüde Allah’tan korkun...” (Teğâbün, 64/16) âyeti ile mensûhtur.”¹¹³

7. Âyetin Fıkhî Yönünü Belirtmesi

el-Mâverdí, kendisi aynı zamanda bir İslam hukukçusu da olduğundan dolayı ahkâm âyetlerini daha geniş bir şekilde açıklamıştır. Bu âyetleri açıklarken konuyla ilgili rivâyetleri sıraladığında Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) hariç bütün mezheb imamlarının görüşlerine yer vermiştir. Bir Şâfiî fıkıhçısı olduğundan olsa gerek, rivâyetlerin en başına İmam Şâfiî’nin (v. 201/820) görüşlerini almıştır. Bu görüşlerin içinden mutlaka kendi mezhebinin görüşünü savunmak zorunluluğunu hissetmemiştir. Ahmed b. Hanbel’in fıkhî görüşlerinin en-Nüket’in dışında kalmasındaki sebep; el-Mâverdí’nin onu fıkıh sahasında değil de, hadis sahasında bir otorite olarak görmesi olabilir.

Örnek:

(...ومن دخله كان آمنا والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا...)
“...Oraya (Kâbe’ye) giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi (Kâbe’yi) haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” (Bakara, 2/97) âyeti El-Mâverdí tarafından fıkhî hükümleri yönüyle şu şekilde ele alınmaktadır:

“Hacca hangi açıdan güç yetirmek gerektiği konusunda da üç görüş vardır: Birincisi: Şâfiî’ye göre, malî yöndendir. O mal da, yol için gerekli erzak veya masraf ile; yine yol için gerekli araçtır. İkincisi: Mâlik’e göre, beden yönündendir. Üçüncüsü: Ebû Hanîfe’ye göre, hem malî hem bedenî yöndendir.”¹¹⁴

¹¹³ el-Mâverdí, *a.g.e.*, I, 413.

¹¹⁴ el-Mâverdí, *a.g.e.*, I, 411.

8. Âyetin Kelâmî Yönünü Belirtmesi

el-Mâverdí, tefsírinde kelâmî konulara da yeterince değinmiştir. el-Mâverdí ve tefsiri hakkında olumsuz söz sarfedenler daha ziyâde onun kelâmî görüşlerinden dolayı böyle davranmaktadırlar. Çünkü el-Mâverdí bazen mu'tezilî fikirlere yer vermiş ve onları Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden ayırt etmemiştir. Kelâma dair *A'lâmü'n-Nübüvve* adında bir eser de yazan el-Mâverdí, akla ve hür irâdeye çok önem vermiş olduğundan, bazılarınca aşırı akılcı ve Mu'tezile mezhebi mensûbu addedilmiştir. Tefsírinde daha çok Allah'ın sıfatları, tevhid, kitaplar, nübüvvet, melekler, cinler, îman-amel, kader, halku'l-kur'ân, cennet-cehennem gibi kelâmî konuları işlemiş ve bunları açıklarken i'tikâdî mezhepler arasında ayırım yapmaksızın, bilinen bütün görüşlere yer vermeye gayret göstermiştir.

Örnek:

(وما أرسلنا من قبلك من رسول ولا نبى إلا إذا تمنى ألقى الشيطان في أمنيته ...) **(Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğunda, şeytan onun dileğine ilde (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın...**" (Hac, 22/52) âyetinde geçmekte olan resûl-nebî konusunu kelâmî açıdan ele alıp incelemektedir:

"Resûl-Nebî konusunda iki görüş vardır: Birincisi: Resûl ve nebî, ikisi de aynıdır ve aralarında hiçbir fark yoktur. Âyette ikisi beraber kullanılmıştır. Nebîler sadece insanlara has iken; resûller ise hem melekleri hem de insanları kapsamaktadır. İkincisi: Resûl ve nebî, farklıdır. Resûl, nebîden daha üstün bir mevkededir. Resûl ve nebî arasında fark bulunduğunu söyleyenler, bu konuda üç görüş üzere ihtilâf ettiler: Birincisi: Resûl, kendisine meleklerle vahiy gelen; nebî ise kendisine uykuda iken vahyedilendir. İkincisi: Resûl, bir ümmete gönderilmiş; nebî ise, bir ümmete gönderilmemiş bir müceddiddir. Üçüncüsü: Resûl, şeriat ve ahkâm vaz'eden; nebî ise Allah'ın şeriatını muhafaza eden kişidir."¹¹⁵

¹¹⁵ el-Mâverdí, *a.g.e.*, IV, 35.

9. İsrâiliyyâta Yer Vermesi

el-Mâverdí, tefsîrinde kıssalar ve Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanındaki bazı olayların anlatımında ve yer-şahıs-topluluk isimlerinin açıklanmasında isrâiliyyâta da yer vermiştir. Bazen de bilinmesinde dînî, dünyevî ya da uhrevî hiçbir fayda ve sorumluluk gerektirmeyen rivâyetlere de yer vermiştir. Hz. Nûh'un gemisinin ebâtları, dâbbenin özellikleri gibi konular bunlardan sadece ikisidir. Kur'ân'ın bir hidâyet rehberi ve îman kaynağı olduğu düşünülüğünde böyle bir Kitâb'ın açıklanmasında çok detay sayılabilecek rivâyet ve açıklamaların gereksiz olduğu ortadadır. Ama el-Mâverdí, eserinde bu tür bilgilere yer vermektedir.

Örnek:

(وما تلك بيمينك يا موسى * قال هي عصا أتوكا عليها وأهش بها على غنمي ولي فيها مآرب أخرى) “Şu sağ elindeki nedir, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarımın yaprak silkelirim; benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır.” (Tâhâ, 20/17-18) âyetindeki âsaya duyulan başkaca ihtiyaçları şöyle anlatıyor:

“Bu konuda üç şık vardır: Birincisi: Mukâtil'e göre; onunla yırtıcı hayvanları kovuyordu. İkincisi: Onunla kıvılcım çıkarıyor, ateş yakıyor ve su çıkarıyordu. Üçüncüsü: Dahhâk'a göre; âsa geceleri ışık çıkarıyor ve Musa'ya yol gösteriyordu.”¹¹⁶

10. Tasavvufî Görüşlere Yer Vermesi

el-Mâverdí'nin tefsîrinde tasavvufî ve batınî görüşlere çok fazla rastlanmamaktadır. Dolayısıyla en-Nüket ne bir tasavvufî tefsîrdir, ne de İbn Salâh'ın iddia ettiği gibi ehl-i bâtılın görüşleriyle ehl-i Sünnet'in görüşleri birbirine karışmıştır. Çünkü el-Mâverdí, tasavvufçuların görüşlerini zikrettikten sonra herhangi bir açıklama veya uyarı yapma gereği duymamış ama, maksada ters düşen batınî yorumlardan sonra mutlaka “*Bu, yanlıştır*” ve “*Bu, doğrudan uzaktır*” gibi ifâdeler kullanarak doğru ile yanlışın ayırt edilmesinde okuyucuya yardımcı olmuştur.

¹¹⁶ el-Mâverdí, *a.g.e.*, III, 399-400.

Örnek:

(وهو الذي مرج البحرين هذا عذب فرات وهذا ملح أجاج وج عل بينهما برزخا وحجرا محجورا) **“Birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, diğerininki tuzlu ve acı iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O’dur.”** (Furkân, 25/53) âyetinin tefsîrinin sonunda şu bilgilere yer verilmektedir:

“Kapalı manalarda derinlemesine inceleme yapanların bazıları bu âyeti şu şekilde yorumlamışlardır: Allah’ın iki denizi yayması, iyilerin kalpleri anlamına gelmektedir. Tatlı su, iyilik saçanları ifade ederken; tuzlu ve acı olan su ise günahkârların kalplerini ifade etmektedir. Bu yorum da doğrudan oldukça uzaktır.”¹¹⁷

11. Dilcilerin Görüşlerine Yer Vermesi

Eserde lügatçilerden oldukça iyi faydalandığı da ince lügavî açıklamalardan anlaşılmalıdır. el-Mâverdî, tefsîri yapılan kelimenin doğru anlaşılması için eşanlamlısına yer vermeyi, gramer açıklamaları yapmayı, etimolojik tahlillerde bulunmayı aynı kelimenin diğer âyetlerdeki kullanımını, kelimenin aslının hangi dilden gelmiş olabileceğini vermeye çalışmıştır. Kelime açıklamalarında dikkat çeken en önemli unsurlardan birisi de, el-Mâverdî’nin eserin tümünde şüirlerden çokça şâhid getirmiş olmasıdır. Şüirlerin sahipleri bazen belirtilmiş, bazen de belirtilmeden “*Şâir şöyle dedi*” ifadesinden sonra ilgili beyite yer verilmiştir. Aynı zamanda edebiyatçı olan müellifin İslâm öncesi ve İslâmî dönem şüirine vâkıf olduğu anlaşılmalıdır.

Örnek:

a) **...وقال أولياؤهم من الإنس ربنا استمتع بعضنا ببعض وبلغنا أجلنا الذي أجلت** **“...Onların, insanlardan olan dostları: Ey Rabbimiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiği sürenin sonuna ulaştık derler. Allah buyurur ki: Allah’ın dilediği hariç, içinde ebedî kalacağınız yer bir ateştir. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir.”** (En’âm, 6/128) âyetinde geçmekte olan “*illâ/لا!*” hakkında şunları söylemektedir:

¹¹⁷ el-Mâverdî, *a.g.e.*, IV, 151.

“Bu kelime hakkında burada üç şık vardır: Birincisi: Sîbeveyh’e göre; bu kelime “lâkin/لكن” manasındadır. İkincisi: Ferrâ’ya göre; bu kelime “sivâ/سوى” manasındadır. Üçüncüsü: Cumhûrun görüşüne göre; ise bu kelime gerçek anlamında kullanılmıştır.”¹¹⁸

b) **قل إنما حرم ربي الفواحش ما ظهر منها وما بطن والإثم والبغي بغير الحق وأن** (De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi, Allah’a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.” (A’râf, 7/33) âyetinde geçmekte olan “el-ism/الإثم” kelimesini açıklarken burada anlatmak istediği manayı kuvvetlendirmek için şüirden delil getiriyor ve şu şekilde açıklıyor:

“Bu kelime şarap anlamına da gelmektedir. Şâîr şöyle demiştir:

شربت الإثم حتى ضل عقلي كذاك الإثم تذهب بالعقول¹¹⁹

Aklım başımdan gidinceye kadar şarap içtim
İşte şarap akılları baştan böyle götürür.”¹²⁰

SONUÇ

el-Mâverdí’nin hayatını ve en-Nüket ve'l-Uyûn isimli tefsîrinin incelemesini burada bitirirken şöyle bir değerlendirme yapmamız mümkün görünmektedir: İslâm âleminde siyasî istikrarsızlıkların dorukta olduğu hicrî dördüncü/milâdî onuncu asrın son yarısı ile beşinci/milâdî on birinci asrın ilk yarısında yaşayan el-Mâverdí, kendisini çok iyi yetiştirmiş bir ilim adamıdır. Bunda hiç şüphesiz zengin kütüphanelerin, ruh ve fikir dünyasındaki ilerlemelerle, yöneticilerin yanındaki avantajlı konumunun katkısı büyük olmuştur. el-Mâverdí, halîfelere ve sultanlara yakın olmuş, ama bu yakınlık onun doğru bildiğini söyleme cesaretine engel olmamıştır. Dolayısıyla, kendinden her istenen fetvâyı onaylamamış ve ricâl-i devlete yakınlığını kaybetme pahasına da

¹¹⁸ el-Mâverdí, *a.g.e.*, II, 169.

¹¹⁹ Bu beyti bir çok müfessir de kullanmıştır: Bkz. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200), *Zâdi'l-Mesîr fî İlmî't-Tefsîr*, (Thk.: M. Abdurrahmân Abdullâh-Sâid b. Besyûnî Zeğlûl), III, 130; Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî (v. 1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ts. VIII, 112.

¹²⁰ el-Mâverdí, *a.g.e.*, II, 220.

olsa akıl ve irâdesini kimselerin eline bırakmamıştır. Yetiştirdiği talebeler ve ortaya koyduğu eserleriyle ilim dünyasına katkısı gerçekten büyük olmuştur.

el-Mâverdi, döneminin problemlerine sessiz kalmamış bazen bir ilim-fikir adamı, bazen bir elçi-diplomat, bazen de bir siyâsî teorisyen olarak gayret göstermiş, çözümler üretmiştir. O, üstün gayretleri sayesinde en büyük pâyelerden olan ve o güne kadar hiçbir kimseye verilmemiş **Akdâl-Kudât/Başyargıç** ünvanıyla onurlandırılmıştır. Onun devletçi tutumunu eleştirenlerin başında özellikle çağımızın araştırmacılarından Hamilton A.R. Gibb gelmektedir. el-Mâverdi, ona göre “*olaylara en iyi yüzü gjydiren*”, “*Abbâsî hâmisî*”, “*koşu bir Abbâsî taraftarı*” dır.

el-Mâverdi, dönemindeki siyâsî çalkantılar ve fikrî cereyânlardan hiç şüphesiz ki etkilenmiştir. Bunu, tefsîrinde ve diğer eserlerinde de görmek mümkündür. Ondandır övgü dolu sözlerle bahsedenler olduğu gibi; onun fikir yapısında bâtil düşüncelerin bulunduğunu söyleyenler de olmuştur. Aslında sayısı oldukça az olan bu görüşlerinden yola çıkarak bir genelleme yapmak hiç de doğru değildir. el-Mâverdi'den tam iki asır sonra yaşayan İbn Salâh (v. 643/1245), el-Mâverdi'nin mu'tezilî fikirleri tercih ettiğini söyleyerek ona karşı eleştirel bir tutuma sahip olanların ilk kaynağı olmuş, ama bu konuda ortaya koyduğu örnekler bir-ikiyi geçememiştir. İbn Salâh, el-Mâverdi'nin, ortaya çıktığı takdirde insanların onun tefsîrinden yüz çevirecekleri endişesiyle bu mezhebe bağlılığını gizlediğini iddia etmiş, hatta bu yüzden tefsîrinin ilim erbâbı olmayanlar tarafından okunmaması gerektiği uyarısında bulunmuştur.

Bize göre, el-Mâverdi mutlak Mu'tezile ekolüne mensup değildir. O, çoğunlukla benimsediği Ehl-i Sünnet akâidi mensûbudur. Kaldı ki o bir mu'tezilî olsa da, bu durum onun ilmini bizim gözümüzde küçültmez, ona büyüklüğünden bir şey kaybettirmez. Onun tefsîrinde bâtinî, müşebbihî, işârî veya mu'tezilî fikirlere yer verilmesindeki maksadın, bütün bilgileri kayıt altına almak olduğunu düşünüyor ve tarihî malzeme sunması bakımından da oldukça verimli bir uygulama olarak görüyoruz.

Son olarak; el-Mâverdi, sınırları aşmadığı sürece, te'vilden çekinmeyen, rivâyet tefsîrcisi olmakla beraber dirâyet metodunu uygulayan bir müfessirdir. En eski rivâyet tefsîrlerinden sayılan fakat, gerek hakkında beslenen bazı olumsuz düşünceler ve gerekse yakın zamana kadar matbû' bir eser olmayışı gibi nedenlerden dolayı kendisinden yeterince istifâde edilemeyen **en-Nüket ve'l-Uyûn**'un ülkemizde tercüme edilerek Türkçe'ye kazandırılmasını ümîd ediyoruz.